

ИНВЕСТИЦИОННОЕ И ФИНАНСОВОЕ ПРАВО

Ә.Ә. Сейтжанов

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БАНК ЖҮЙЕСІН РЕТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Біздің өміріміз бен қоғам соңғы жылдары көптеген ғаламдық өзгерістерді басынан кешті, мұнысы мемлекеттің міндеттері мен қызметіне, солардың мазмұнына елеулі әсерін тигізді. Қазіргі кезде заман талабына сай халықтың мүддесіне қажетті қаржылық, экономикалық мұқтаждықтар туындап жатады. Осы қажеттіліктерді орындау барысында банктердің қызметіне жүгінеміз, яғни банк жүйесінеің қызметі ауқымды болғандықтан халықтың қаржылық, экономикалық, банктік сектордағы кездесетін жері банктер болып табылады. Қазақстан Республикасында банктік жүйесі - нарықтық экономиканың маңызды бөлігі болып табылады, сондай – ақ банк жүйесінде пайда болатын қаржылық - банктік құқықтық қатынастар банк жүйесінің негізгі бөлігін құрайды. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтің 2010 жылғы халыққа жолдауында «Экономиканы жаһандық қалпына келтіруге дайындау және оның сыртқы сынақтарға тұрақтылығын арттыру үшін біртұтас үш міндетті шешу қажет болады: біріншіден, бизнес – ахуалды елеулі жақсарту; екіншіден, қаржы жүйесінің тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ету; үшіншіден, сенімді құқықтық орта қалыптастыруды жалғастыру» деген болатын, сондай – ақ «Банктерді ашық немесе жасырын аффирленген құрылымдардан аулақ ұстау қажет. Банктердің тек қана банктік қызметпен айналысуын және олардың қызметінің барынша мөлдір болуын қатаң бақылауға алу керек» деп атап кеткен [1].

Қандай да экономика болмасын банк жүйесінен тыс қызмет ете алмайды. 2007 жылдың екінші жартысында көпшілікке қанатын кеңінен жайған ғаламдық экономикалық дағдарыс Қазақстанның банк жүйесін де бей – жай қалдырмады. Бұл еліміздің экономикасының дамуына өз әсерін тигізіп, банк жүйесінің тұрақсыздығына әкеп соқтырды. Осы кезде Президенттің тапсырмасымен Қазақстан Республикасы Үкіметінің, Ұлттық Банкінің және Қаржы нарығы мен қаржы ұйымдарын реттеу және қадағалау агенттігінің Экономиканы және қаржы жүйесін тұрақтандыру жөніндегі 2009 - 2010 жылдарға арналған бірлескен іс-қимыл жоспары туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы қабылданған болатын. Осы қаулының қаржы секторын тұрақтандыру бөлімінде «Отандық банк жүйесін қолдау қажеттілігі оның елдің экономикалық жүйесіндегі маңызды рөлінің болуымен түсіндіріледі. Тәуелсіздік жылдарында отандық банктер отандық экономикалық жүйенің ажырамас бөлігіне айналған, оның жұмыс істеуін қамтамасыз ететін және оның нарық жағдайында дамуын ынталандыратын жетілдірілген қаржы жүйесін қалыптастырды. Отандық банктерге қолдау жасай отырып, мемлекет олардың ішкі экономика мен нақты секторды кредиттеу көлемін сақтайтындықтарына, атап айтқанда, шағын және орта бизнес субъектілерін қаржыландыруларына және ипотекалық кредиттеу бойынша қолайлы жағдайды белгілейтіндіктеріне сенім артуда.

Мемлекеттің мақсаты - жалпы жүйе тұрақтылығын қолдау және сақтау. Бұл мақсаттар үшін Қазақстанда тиісті реттеу мен қадағалау, сондай-ақ депозиттерге кепілдік беру жүйесі бар. Жүйе тұрақтылығына қауіп төнген жағдайларда мемлекет банк секторына жағдайды тұрақтандыруға қажетті тәртіпте және көлемде қаржылық қолдау көрсетеді» деп айтылған болатын [2]. Осыдан көріп отырғанымыздай елдің экономикасының бірден – бір негізі банк жүйесі болғандықтан мемлекет басшылары да банк жүйесінің дамуына ерекше назар аударып отыр. Банк жүйесі экономиканың маңызды элементінің бірі болса, банктер арқылы өтетін қаржылық қатынастар банк жүйесінің негізін құрайды. Қазіргі кезде Қазақстанда банк жүйесінің сапалы әрі тиімді жұмыс жасауын қадағалау және экономикаға пайдасын арттыру негізгі мәселеге айналып отыр. Қазіргі күндегі банк жүйесіндегі қатынастарды реттеу қиындай түсуде, яғни, атап айтар болсақ клиенттерге қызмет көрсету түрлері, несие жүйесінің күрделене түсуі, банктердің басқа да қаржы мекемелерімен қатынасы т.б. Осыған орай тиімді әрі тұрақты банк жүйесін құру үшін қаржылық – банктік құқықтық қатынастарды реттеуге қойылатын талаптарды қатаңдата түсу керек. Осы жерде айта кететін жайт еліміздің банк саласында қарқынды түрде жүзеге асырылып жатқан банктік жүйесіндегі қызметтің қоғамдағы мемлекеттік маңызы күн санап өсе түсуде. Ол банк саласының реттелуінен құқық салаларының

басымдық артқандаған көруге болады. Банк жүйесіндегі құқықтық қатынастар мемлекеттің экономикасының дамып - өркендеуінің бірден – бір бастамасы болып табылады.

Банктік құқықтық қатынастағы банктер ақша, депозит, несие, валюталық, сақтандыру зейнетақы, қор нарығы, қаржылық құралдарымен сауда-саттық жүргізудің ұйымдастырылған жүйесін білдіретін қаржылық несиелік институттар рөлін атқарады. Демек, банк жүйесі қаржылық ресурстарды алушылар-сатып алушылар мен аударушылар-сатушылар арасындағы тікелей байланыстарды қалыптастыратын, сондай-ақ капиталды несие берушілер мен қарыз алушылар арасында мемлекеттің ақша-несие, қаржы саясатына әрі капиталға деген сұраныс пен ұсынысқа сай қайта бөлетін механизм ретінде жұмыс істеуі барысында экономикалық мәнімен және маңызымен ерекшеленетін банктік құқықтық қатынастардың туындауын негіздейді [3, 4б-б.].

Қазіргі экономикалық сұраныстар барысында банк жүйесінің дамуы сылбырлық танытуда. Қазақстан халқаралық ұйымдармен бірге қызмет атқару үшін банктердегі қаржы саласына жете назар аударуы тиіс. Айта кетелік, банк операцияларын жүргізу барысында пайда болатын құқықтық қатынастар елдің экономикасының сұранысарна сәйкес келмеуі немесе экономикасы дамыған елдердің банк жүйесінің ауқымынан әлдеқайда аз көрсеткіш көрсетуі экономикаға әсер етпей қоймайды. Сондай – ақ, еліміздегі банктердің шетел капиталына тәуелділігінің өсуі айқын көрініп тұр. Бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру туралы Елбасының ұсынысын жүзеге асыру үшін алдымен банк жүйесінің дамуына тосқауыл боып тұрған еліміздегі банк заңдарын бүгінгі таңдағы талаптарға сай жетілдіріп отыру керек.

Қазіргі нарықтық заманында несиелік жүйені реттеу басты мәселелердің бірі болып отыр, өйткені банктік жүйенің елдің экономикасында алатын рөлі мен орны ауқымды. Несие және несие жүйесі экономикалық реттеудің бір құралы ретінде болып отыр. Несие нарықтың бір саласынан басқа салаларына қаржы көздерінің жүруін айқындайтын маңызды қаржылық құрал және тауар айналымының тиімділігін арттыратын факторларының бірі болып табылады.

Бұдан шығатыны несиелік ұйымдар нарық экономикасының орталық буындарының бірі болып отыр. Несиелік жүйенің төменгі буыны халық шаруашылығына тікелей қызмет көрсететін және коммерциялық негізінде кең көлемді қаржылық қызмет жасайтын дербес банктік мекемелер торабынан тұрады. Бұлар коммерциялық, кооперативтік және жеке банктер, банктік заңдылықтарда «Коммерциялық банк» термині банк ісінің ертеректегі даму кезеңінде, банктердің сауда, тауар айырбасы операциялары мен төлемдеріне қызмет көрсетуі барысында пайда болды. Бірақ өнеркәсіптің және басқа салалардың дамуымен банктер экономиканың өзге де сфераларына қызмет көрсете бастағандықтан да банктің «коммерциялық» деген атауы бастапқы мағынасын біртіндеп жоғалтты. Ол банктің «іскер» деген сипатын білдіреді... Коммерциялық банктер- нарық экономикасында қаржылық операциялар мен қызмет көрсететін несиелік мекемелердің тобын білдіреді [1, 277-б.].

Сонымен қатар, банксіз бірде бір дамыған елді елестете алмаймыз. Өйткені қоғамда банк арқылы көптеген операциялар жүзеге асырылады. Біз банк арқыла аударымдар жүргіземіз, сатып алушы мен сатушы банк арқылы есеп айырысуларды жүргізеді, жалақыны аламыз, депозит, несие немесе көптеген басқа операцияларды жүргізе аламыз. Бұл бізге мемлекеттің қалыпты жұмыс істеуіне мүмкіндігін береді. А.А. Аралбаева өзінің диссертациясында банк жүйесінің ел экономикасында алатын орынды былай көрсеткен: бүгінгі нарықтық қатынастарға негізделген экономикалық жүйедегі Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы банк жүйесі ел экономикасының маңызды секторы ретінде дамуда. Осы банк жүйесінің банктік заңнамаға және өзге де нормативтік құқықтық актілерге сай жұмыс істеуінің нәтижесінде Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, Қазақстанның Даму Банкі және коммерциялық банктер өз клиенттері мемлекетке, уәкілетті мемлекеттік органдарға, заңды және жеке тұлғаларға қаржылық-несиелік, инвестициялық және есеп айырысу қызметін көрсете отырып жалпы ұлттық өнімді құруға өз үлестерін қосады. Сонымен бірге олар ақша қаражаттарын, оның ішінде салық төлемі сомаларын бюджеттерге аудару, республикалық және жергілікті бюджет қаражаттарын қарыз алушыға немесе алушыға аудару, уақытша бос бюджеттік қаражаттарды депозитке алу және осыған орай тиісті бюджетке сыйақы төлеу, мемлекеттік қарыз қаражаттарын тапсырма бойынша аудару, банктік несиелеу барысында қоғамның қаржылық инфрақұрылымының шешуші буыны сипатында, сондай-ақ тиісті банктік құқықтық қатынастарда макроэкономикалық өсу көрсеткіштерінің ерекшеліктерін есепке алатын мемлекеттің экономикалық тұрақтыландыру саясатының жүргізушісі ретінде көрініс табады [2, 3-б.]. Осыдан банктің қоғам және мемлекет өмірінде алатын орынды көреміз.

Банк қалыпты жұмыс істеу үшін оның қызметі үнемі реттелініп қадағалану қажет. Әсіресе қазіргі кезде, өйткені қаржы жүйесіндегі орын алған дағдарыс бүкіл әлемнің экономикасына әсер етті. Қаржы рыногының ғаламдық тұрақсыздығының соққысын өзіне қабылдаған негізгі сектор болып

елдің банк секторы табылады [3, 7-б.].

Осы әсерлердің салдарын жою үшін, сонымен қатар бұндай жағдайларды қайта болдырмау үшін біз банк қызметін реттеу керекпіз. 2008 жылдың Елбасының халыққа жолдауында макроэкономикалық саясаттың басымдықтары жайлы былай делінген: «Үкімет, Ұлттық банк, Қаржылық бақылау агенттігі мемлекеттің қаржылық тұрақсыздық қатерлеріне қарсы жүйелі де жедел іс-қимылдар жасауының ықпалды тетігін қалыптастырып, халықаралық рыноктардың Қазақстан экономикасына деген сенімін нығайтуы керек. Бірінші. Қаржылық бақылау агенттігінің жұмысын жүйелі түрде нығайту қажет. Елдің қаржы жүйесінің, әсіресе, банк секторының бәсекеге қабілеттілігін және тұрақтылығын арттыру Агенттіктің Ұлттық банкпен және Қаржы министрлігімен бірлесе отырып атқаратын басты міндеті болуға тиіс. Өмір біздің жоспарларымызға түзетулер енгізіп тұратын болады. Біз оған дайын тұруға тиіспіз....» [4].

Сонымен қатар, Елбасы өзінің қаржы секторын дағдарыстан кейнгі кезеңде дамыту тұжырымдамасында дағдарыстан кейін еліміздің экономикасын күшейту үшін қолданылатын шараларды қарастырды. Оның ішінде салымшылардың екінші деңгейдегі банктердің қызметіне сенімділігін арттыру бойынша сұрақтар да қарастырылды: «Халықтың және кәсіпорындардың жинақ ақшасын тарту. Халықтың және заңды тұлғалардың екінші деңгейдегі банктердегі депозиттері қаржы секторын корландырудың негізгі көзі болып қалады. Мемлекет осы құралға сенімді нығайту және оның тартымдылығын арттыру жөнінде шаралар қабылдайды. Бұған кірістер деңгейі тұрғысынан алғанда қолайлы болатын, бүкіл депозиттерге толық кепілдік бермей, депозиттер бойынша өтеуге кепілдік беру, нарықтық тәуекелдерді сақтандыру құралдарын дамыту, қаржы нарықтарының қатысушылары қызметінің және олардың құралдарының айқындылығын арттыру, сондай-ақ халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру арқылы қол жеткізіледі» [5].

Жоғарыдан көргендей банк жүйесі еліміздің экономикамызда маңызды орын алатындықтан, банк аясы мемлекет жағынан мұқият бақылау мен талдаудың объектісі болып табылады. Мемлекет бақылауды өзінің органдары арқылы жүзеге асырады. Кез келген қадағалау мен реттеу заңның негізінде жүргізіледі. Әрбір елде банктік қызметті әр түрлі аспектілерде реттеп отыратын құқықтық актілер жүйесі болады. Олардың өмірде болып жатқан өзгерістерге сай және икемді болуы өте маңызды.

Нарықтық экономикаға өту жағындайында банк күрделі басқару объектілерінің бірі. Қазіргі кезде банкте болып жатқан құбылыстардың экономикалық маңызын түсінбегенше, оны нәтижелі және ұқыпты басқаруға болмайды. Басқару көптеген құжаттармен; клиенттерге көрсетілетін қызметтердің үлкен аясымен; клиенттерден, корреспондент банктерден, валюталық биржалардан және т.б. қайнар көздерден түсетін қаржылық ақпарат мөлшерінің көптігімен ауырлатылады.

Экономиканың тұрақсыздығы, банк нарығындағы бәсекелестіктің артуы және басқа да факторлар болғандықтан, банк қызметін басқару кезінде қадағалаудың әртүрлі әдістері арқылы оның сапасын арттыру үлкен мәнге ие.

Банктік қадағалау қашықтан немесе іштей жүргізіледі.

Қазақстан Республикасының бүкіл халық шаруашылығын нарықтық экономикаға өтуі, кәсіпкерліктің жедел дамуы, ұйымдардың жаңа ұйымдастыру-құқықтық нысандары мен меншіктің сан қырлы нысандарының пайда болуы экономикалық бақылау жүйелеріне түбегейлі әсер етті. Бақылау-тексеруші қызметкер құрылымдары мен бақылау түрлерінде түбегейлі өзгерістер болды.

Қазақстандағы нарықтық экономикада бақылау маңызды элементтердің біріне айналып отыр. Басқарудың барлық жүйесі мен деңгейлерін қажетті ақпараттармен қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін жаңа бақылаушы мемлекеттік және мемлекеттік емес органдар пайда болып, әрекет етіп жүр.

Қазіргі нарықтық жағдайындағы экономикалық бақылаудың перспективті және тиімді түрлерінің бірі тәуелсіз бақылау болып отыр. Тәуелсіз бақылауды өз қызметін тапсырыс иесі- клиент есебінен шартты коммерциялық негізінде іске асыратын аудиторлар, аудиторлық ұйымдар жүргізеді.

Сонымен қатар банк қызметі көбінесе жүргізіліп жатқан саясаттың ашықтығына, сенімділігіне, заңдылығына және нәтижелігіне байланысты. Ал аудиторлық қызмет оны шындылығын тексеруге бағытталған.

Кезкелген қатынастар заңның негізінде жүргізіледі, сондықтан заң нормаларының дұрыс, логикалық дамыған және құқыққа сай болу қажет.

Васьковский Е.В. «Руководство к толкованию и примению законовъ» еңбегінде заңдарды дұрыс түсінудің маңыздылығын логика мен грамматикамен салыстырып көрсетеді. Логика туралы білмей дұрыс ойлауға болады; кезкелген тілдің грамматикасын білмей сөйлесуге болады. Бірақ логика мен грамматика саналы түрде ойлау мен сөйлеуге, және өзінің, сонымен қатар басқалардың ойларда және сөздерінде қателіктерді табуға үйретеді [6, 6 бет].

Милльдің айтуынша «Әрбір жағдайда саналы түрде немесе санасыз түрде басшылыққа алынатын

дұрыс жасалған ережелер бар болса, онда адам бұл ережелерді білмегенге қарағанда білетін болса оларды тезірек орындайды... Логика ғылым ретінде болмаған кезде де дәлелдемелерді көбінесе дұрыс талқылады. Басуаша ол ғылым болып қала алмады. Сол сияқты олар механика заңдылықтарын түсінбей үлкен механикалық жұмыстарды атқарды. Бірақ механиканың бастамаларын білмейтін механик пен логиканы білмейтін ойшыл жасай алатынның шегі бар. Аз адамдар бастауларын білмей осы білімдерді қабылдағандармен бірдей қызмет атқара алады. Көпшілікке олар істегеннің теориясын түсіну қажет, немесе теорияны түсінгендермен олар үшін құрастырылған ережелерді орындайды» [7, 12-13 бет]. Осыдан заңдардың маңыздылығын көруге болады.

1. Н. Ә. Назарбаев Қазақстан халқына жолдауы – 2010 ж: жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері. «Экономика» Республикалық апталық газет. № 5(125) 4-10 ақпан 2010 жыл.

2. Қазақстан Республикасы Үкіметінің, Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің және Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігінің Экономиканы және қаржы жүйесін тұрақтандыру жөніндегі 2009 - 2010 жылдарға арналған бірлескен іс-қимыл жоспары туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 25 қарашадағы N 1085 Қаулысы // Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 25 қарашадағы N 1085 қаулысына қосымша.

3. Қазақстан Республикасындағы банктік құқықтық қатынастар: теориялық және қаржылық - құқықтық аспектісі // А. А. Аралбаева // Заң ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы // Алматы – 2007 – 147б.

4. Құқық негіздері // С. Бакқұлов // Оқулық, 2-ші басылым. Алматы, 2004-248б

5. Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Заңы. 1995 ж. 31 тамыз.

6. Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы Ұлттық Банк туралы». Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 наурыздағы № 2155 Заңы

7. Қаржы // Қ. Қ. Ілиясов, С. Құлпыбаев // жоғары оқу орындарына арналған оқулық, Алматы, 2005 – 552 б.

This article about the banking control of the Republic of Kazakhstan. Relevance - there is elaborated the recommendations and offers concerning improvement of bank legislation in legal activity's area of National Bank of The Republic of Kazakhstan, Agency of The Republic of Kazakhstan of regulation and control of financial market and financial organizations and other state bodies carrying out the state management of bank activity.

Автор в статье рассматривает проблемы банковского надзора в Республике Казахстан. Актуальность: разработаны рекомендации и предложения по совершенствованию банковского законодательства в области правовой деятельности Национального Банка Республики Казахстан, Агентства Республики Казахстан по регулированию и надзору финансового рынка и финансовых организаций и других государственных органов, осуществляющих государственное управление деятельности банков.